

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

MARIA TERESA RICCI
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΡΑΜΠΑΤΖΗΣ, ΜΙΧΑΗΛ Κ. ΜΑΝΤΖΑΝΑΣ,
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΕΙΡΗΣ

Τυπώθηκε στο ΕΚΠΑ
Σταδίου 5, 105 62 Αθήνα
Τηλ. 210 36.89.374-5, 210 36.89.391
Fax. 210 36.89.357

Ο ΑΥΛΙΚΟΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΣ

Επιμέλεια έκδοσης
Γεώργιος Αραμπατζής

ISBN 978-618-82857-1-2

ΑΘΗΝΑ 2017

1837
2017
ΧΡΟΝΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

MARIA TERESA RICCI
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΡΑΜΠΑΤΖΗΣ, ΜΙΧΑΗΛ Κ. ΜΑΝΤΖΑΝΑΣ,
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΕΙΡΗΣ

Ο ΑΥΛΙΚΟΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΣ

Επιμέλεια έκδοσης
Γεώργιος Αραμπατζής

ΑΘΗΝΑ 2017

Copyright: οι συγγραφείς του τόμου
ISBN 978-618-82857-1-2

Ο παρών τόμος περιλαμβάνει τα πρακτικά των ανακοινώσεων και τη συζήτηση που ακολούθησε κατά τις εργασίες της Στρογγυλής Τράπεζας με θέμα «ο Αυλικός Φιλόσοφος». Η Στρογγυλή Τράπεζα έλαβε χώρα την Τετάρτη 30 Μαρτίου 2016 στο τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών με προσκεκλημένη ομιλήτρια την Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου François Rabelais της Tours, Maria Teresa Ricci.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους συναδέλφους μου που συμμετείχαν με ανακοινώσεις τους και τους υποψήφιους διδάκτορες που έλαβαν μέρος στη συζήτηση που ακολούθησε, τον Αναπληρωτή Πρύτανη Ακαδημαϊκών Υποθέσεων και Διεθνών Σχέσεων του Πανεπιστημίου μας Καθηγητή Κωνσταντίνο Μπουραζέλη για την υποστήριξη της έκδοσης και την Πρόεδρο του Τμήματος ΦΠΨ Καθηγήτρια Μαρία-Ζωή Φουντοπούλου χάρη στη συμβολή της οποίας πραγματοποιήθηκε τόσο η Στρογγυλή Τράπεζα όσο και η παρούσα έκδοση.

Θα επιθυμούσα να αφιερώσω τον τόμο στη μνήμη του δασκάλου μου, Καθηγητή Μανούσου Ι. Μανούσακα (1914-2003), της Ακαδημίας Αθηνών, που τόσα προσέφερε, μεταξύ άλλων, στη σπουδή του πολιτισμού του ενετοκρατούμενου ελληνισμού.

Γεώργιος Αραμπατζής
Επίκουρος Καθηγητής Βυζαντινής Φιλοσοφίας
Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής, Ψυχολογίας
ΕΚΠΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

- σ. 5 : Προλογικό σημείωμα
- σ. 7 : Maria Teresa RICCI, *O Baldassare Castiglione, η χάρη και η επιμελής ανεμελιά (sprezzatura)*
- σ. 23 : Γεώργιος ΣΤΕΙΡΗΣ, *Κάλλος και αισθητική του τρόπου στην Αναγέννηση*
- σ. 31 : Μιχαήλ Κ. ΜΑΝΤΖΑΝΑΣ, *Φιλία, Δουλεία, Αυλικότητα: Αρχαία Ελλάδα και Βυζάντιο*
- σ. 47 : Γεώργιος ΑΡΑΜΠΙΑΤΖΗΣ, *Αυλικοί χωρίς Αυλή. Η διπλή εξορία των βυζαντινών φιλοσόφων στην αναγεννησιακή Δύση*
- σ. 65 : Ευάγγελος Δ. ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, *Μπορώ να επιθυμώ να είμαι αυλικός;*
- σ. 77 : Συζήτηση (Αντωνία ΚΑΠΕΛΕΡΗ, Εύα ΚΑΡΑΓΕΩΡΓΗ, Αρχόντισσα ΚΟΚΟΤΣΑΚΗ, Θεοφάνης ΜΕΛΙΔΗΣ, Ιωάννης Γ. ΨΩΜΑΚΗΣ)
- σ. 109 : Présentation sommaire des communications et de la discussion

Μπορώ να επιθυμώ να είμαι αυλικός;

Ευάγγελος Δ. ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΔΑΚΗΣ
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ποιός είναι ο αυλικός; Σήμερα που πλέον δεν υπάρχουν βασιλικές αυλές, ή που, τουλάχιστον, έχει περιορισθεί δραματικά τόσο ο αριθμός τους, όσο και η δυνατότητά τους να λειτουργούν ως περίκλειστες και περίπου αυτόνομες κοινότητες, χρησιμοποιούμε τον όρο για να περιγράψουμε εκείνον που έχει επιλέξει να προσκολληθεί σε κάποιον ισχυρό – ή, έστω, ισχυρότερο από αυτόν –, από τον οποίον εξαρτάται είτε η ίδια η επιβίωσή του, είτε η ευδαιμονία του, και στον οποίον ειχλωρεί μεγάλο μέρος της ατομικής του ελευθερίας. Αναπόφευκτα, ο όρος στις ημέρες μας έχει ενδυθεί ποικίλες αρνητικές συνυποδηλώσεις: ο αυλικός στην σκέψη μας αποτελεί στην καλύτερη περίπτωση εξωτικό και περίεργο – αλλά όχι αξιολήλυτο – είδος, ενώ στην χειρότερη έναν εκ των πλέον επονεϊδιστων και αποικρουστικών ανθρωπινων τύπων.

I. Εισαγωγή

Μια σύντομη ματιά στην ιστορία δείχνει πως *δεν ήταν πάντοτε* έτσι τα πράγματα: κάποτε ο αυλικός αποτελούσε εξέχον μέλος μιας κοινωνίας: ήταν κρατικός αξιωματούχος ή λειτουργός, και η θέση του ήταν περίοπτη και επίζηλη. Από την άλλη πλευρά, μια σύντομη ματιά στην ηθική σκέψη – και, συγκεκριμένα, στην καντιανή παράδοση – θα μπορούσε να δείχνει ακριβώς το αντίθετο: ο αυλικός *ήταν πάντοτε* αυτό που σήμερα πιστεύουμε πως είναι: κάποιος που είτε δεν θα θέλαμε, είτε δεν θα μπορούσαμε οι ίδιοι να είμαστε.

Στο σύντομο αυτό δοκίμιο αρχικά θα εξηγήσω τους λόγους για τους οποίους θεωρώ πως οι ραγδαίες μεταβολές που η κοινωνική και

πολιτική πραγματικότητα έχει γνωρίσει από την εποχή που άκμαζαν οι βασιλικές αυλές έως σήμερα (που αυτές φθίνουν) δεν συνιστούν ηθικώς επαρκή λόγο ώστε να διαφοροποιείται ο τρόπος περιγραφής της ουσίας ενός αυλικού και, συνακόλουθα, της αξιολόγησης της σχετικής επιλογής κάποιου να καταστεί τέτοιος. Στην συνέχεια θα προσπαθήσω να εκθέσω τους λόγους για τους οποίους κατά την ηθική σκέψη του Immanuel Kant η αξιολόγηση αυτή δεν μπορεί παρά να είναι απολύτως αρνητική. Συγκεκριμένα θα συζητήσω την θέση πως κανένα ηθικό πρόσωπο δεν θα μπορούσε *όχι απλώς να είναι αυλικός, αλλά ούτε καν να επιθυμεί να είναι*, τουλάχιστον όχι χωρίς δραματικές παραχωρήσεις σε σχέση με αυτό που ο Kant αποκαλεί *ηθική ανθρωπότητα*¹. Για να τεκμηριώσω την θέση μου αυτή θα επικαλεσθώ μια σύντομη αλλά διαφωτιστική αναφορά του ίδιου του Kant στην περίπτωση του αυλικού, όπως αυτός την συζητά σε μία επιστολή του προς τον Beck.

Παρότι θα είχε ενδιαφέρον να συζητηθεί η ηθική αποτίμηση του ανθρώπινου αυτού *τύπου*, του αυλικού, τόσο από την σκοπιά της αρετοκρατικής, όσο και από αυτήν της συνεπειοκρατικής ηθικής παράδοσης, τουτέστιν με βάση είτε τις αρετές από τις οποίες ενδέχεται να διακρίνεται ένας αυλικός (και υπό το πρίσμα εκείνων, βεβαίως, που αυτός στερείται), είτε την συνολική ωφελιμότητα που προκύπτει γενικώς από την ύπαρξη αυλικών, στο δοκίμιο αυτό θα περιορισθώ στην οπτική της καντιανής ηθικής παράδοσης, αλλά όχι χωρίς να δηλώσω την πεποίθησή μου πως και οι άλλες δυο παραδόσεις δεν μπορούν παρά να συγκλίνουν σε γενικές γραμμές με την καντιανή: με μια πρώτη ματιά ο αυλικός φαίνεται να στερείται περισσότερες και περισσότερες σημαίνουσες αρετές από αυτές που φαίνεται να διαθέτει, ενώ και οι κοινωνίες φαίνονται να έχουν μάλλον υποφέρει από την ύπαρξη αυλικών και όχι να έχουν ευεργετηθεί – αυτό, νομίζω, θα το προσυπέγραφαν και αρκετοί οι οποίοι στο διάβα του χρόνου διετέλεσαν *αυλάρχες* κάθε λογής.

¹ Βλέπε Immanuel KANT, *Τα Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών*, μτφρ. Γιάννης Τζαβάρας, Αθήνα – Γιάννινα, Δωδώνη, 1984, σσ. 89-90 [Ak 4:435].

Π. Τι είναι αυτό που καθιστά κάποιον αυλικό;

Νομίζω δυο ιδιαίτερα γνωρίσματα του. Κατά πρώτον η *απόλυτη* εξάρτησή του από την αλληλεπίδρασή του με έναν συγκεκριμένο αυλάρχη, υπό την έννοια πως είτε η επιβίωσή του (στις πλέον ακραίες περιπτώσεις), είτε η διαβίωσή του (στις πιο συνηθισμένες), είτε η ευημερία του (στις πλέον ήπιες) εξαρτώνται πλήρως από τις διαθέσεις του αφέντη του. Εάν κάτι από αυτά δεν συντρέχει, ο περί ου ο λόγος δύσκολα μπορεί να χαρακτηριστεί αυλικός, έστω και εάν εγκαταβιοί σε κάποια αυλή. Ακριβέστερα θα μπορούσε να περιγραφεί ως συνεργάτης, σύμβουλος, στέλεχος, ή κάτι αντίστοιχο. Η ιδιαιτερότητα αυτή έχει κατά τη γνώμη μου διατηρηθεί σταθερή μέσα στον χρόνο – ίσχυε για τους αυλικούς του Καρόλου του Μεγάλου όσο ισχύει και σήμερα για τα μέλη της αυλής ενός οικονομικού ή πολιτικού μεγιστάνα. Αλλά δεν είναι η μόνη.

Οι άνθρωποι που αφ'ενός έχουν την δυνατότητα, αφ'ετέρου διακατέχονται από την επιθυμία να σταβλίζουν αυλικούς, επίσης διακρίνονται από χαρακτηριστικά που παρουσιάζουν αξιοθαύμαστη σταθερότητα: τους αρέσει ο έπαινος και τους στενοχωρεί η διαφωνία, πολλώ δε μάλλον ο ψόγος. Αυτό, βέβαια, αποτελεί κοινό γνώρισμα που παρακιολουθεί σταθερά την ανθρώπινη φύση, ωστόσο η όποια εξουσία φαίνεται πως έχει την δύναμη να το καθιστά περισσότερο ανάγλυφο. Ο περιορισμός και, πολύ περισσότερο, η εξάλειψη αυτής της έμφυτης τάσης απαιτεί πολύχρονη και επίμονη ενασχόληση με την βελτίωση του εαυτού μας, με την φιλοσοφία, φέρ'ειπείν. Ωστόσο, η ζωή είναι βραχεία και σπανίως η μικρή της διάρκεια επιτρέπει λαμπρές επιδόσεις σε δύο ταυτόχρονα πεδία, και οι αυλάρχες εξ'ορισμού έχουν ήδη διακριθεί σε ένα. Συνεπώς, αυτοί πολύ περισσότερο από άλλους είναι εύλογο να διακρίνονται από ισχυρογνωμοσύνη, να είναι ευεπίφοροι στην κολακεία και ελάχιστα ανεκτικοί στην κριτική, ή ακόμη και στην διαφωνία.

Η παραπάνω προσέγγιση είναι σίγουρα *μόνον μια* από τις διάφορες εναλλακτικές που κάποιος θα μπορούσε να υιοθετήσει, και δεν υποστηρίζω πως είναι η πλέον τεκμηριωμένη – περισσότερο την αντιλαμβάνομαι ως υπόθεση εργασίας. Ωστόσο, η υπόθεση αυτή είναι

κατά την γνώμη μου η πλέον κατάλληλη ώστε να ερμηνεύσει το δεύτερο γνώρισμα του αυλικού που παραμένει πεισματικά σταθερό μέσα στον χρόνο, ένα γνώρισμα που, σε αντίθεση με το πρώτο, είναι *ηθικώς σημαντικό*: ο αυλικός, αν επιθυμεί να παραμείνει τέτοιος, είναι υποχρεωμένος να ψεύδεται² – πάντοτε, συχνά, σπάνια, σποραδικά, *πάντως να ψεύδεται*. Στα πολλά ερωτήματα που του απευθύνει ο αφέντης του – είτε άμεσα, ρωτώντας τον ευθέως, είτε δια του πρωτοκόλλου (έναν αυλικός οφείλει να πει συγκεκριμένα πράγματα ακόμη και όταν δεν ερωτάται), είτε απλώς δια της φυσικής του παρουσίας πλάι στον προστατευόμενό του (η κολακεία ενίοτε απαντά σε άρρητα ερωτήματα), ο καλός αυλικός, εκείνος που θα μακροημερεύσει πλάι στον αυλάρχη του, οφείλει να απαντά όχι κατά τον τρόπο που του υπαγορεύει η ευθυγράμμισή του με αυτό που ο ίδιος ο αυλικός αντιλαμβάνεται ως αληθές, αλλά με μόνο γνώμονα την διατήρηση της εύνοιας του αυλάρχη. Συνεπώς, ο αυλικός *μόνον συμπτωματικά* μπορεί να λέει την αλήθεια, όταν αυτό που πιστεύει πως θα επιθυμούσε να ακούσει ο αφέντης του ταυτίζεται με εκείνο που ο ίδιος αντιλαμβάνεται ως αληθές. *Και* στην περίπτωση αυτή, όμως, δεν λέει την αλήθεια επειδή απλώς επιθυμεί να είναι ειλικρινής, αλλά διότι προσβλέπει στην ευαρέσκεια του αυλάρχη και προστάτη του. Κινούμενος από αυτήν την εσωτερική διάθεση, βεβαίως, ακόμη και στην καλύτερη για αυτόν περίπτωση ο αυλικός δεν μπορεί να θεωρηθεί ειλικρινής. Η ανειλικρίνεια είναι κατά την γνώμη μου η σταθερότερη ηθική ποιότητα ενός αυλικού *γμα* αυλικού, αφού εάν αυτός δεν είναι τέτοιος, είτε *δεν θα είναι καθόλου*, είτε *θα είναι κάτι διαφορετικό*: σύμβουλος, συνεργάτης κ.ά.τ. Κοντολογίς, στην σκέψη μου το κατηγορημα της *ανειλικρίνειας* εμπεριέχεται κατά τρόπο αδήριτο στην έννοια του *αυλικού*, συνεπώς αντιλαμβάνομαι την πρόταση «ο αυλικός είναι ανειλικρινής» ως αναλυτική, δηλαδή ως ταυτότητα.

² Υιοθετώ την σχετική αντίληψη του Kant, η οποία κατά την γνώμη μου υποστηρίζεται τόσο από τον κοινό νου, όσο και από την εμπειρική παρατήρηση. Βλέπε Immanuel KANT, *Correspondence*, translated and edited by Arnulf Zweig, Cambridge, Cambridge University Press, 1999, σ. 421 [Ak 11:348]: Επιστολή στον Jacob Sigismund Beck, 3 Ιουλίου 1792.

III. Γιατί δεν μπορώ να επιθυμώ να είμαι αυλικός

Αντιλαμβανόμενος ως αναλυτική την πρόταση «ο αυλικός είναι ανειλικρινής», δεν μπορώ να την θεωρώ αξιολογικής, αλλά *μόνον περιγραφικής υφής*, ακριβώς όπως συμβαίνει με την πρόταση «τα δέντρα έχουν ρίζες»: ο αυλικός (πάντοτε στο πλαίσιο της ανάλυσης του όρου που ήδη έχω υιοθετήσει) δεν θα μπορούσε να είναι κάτι διαφορετικό (ας πούμε, ειλικρινής), και τα δέντρα δεν θα μπορούσαν να μην έχουν ρίζες – απλώς είναι στην φύση τόσο του αυλικού όσο και των δέντρων να είναι όπως είναι, και αμφότερα δεν θα μπορούσαν να είναι αλλιώς, παρά μόνο εάν έπαυαν να είναι ό, τι είναι και γίνονταν κάτι διαφορετικό. Συνεπώς, με την φράση «ο αυλικός είναι ανειλικρινής» δεν εκφράζω μια ηθική στάση ή διάθεση απέναντι στον αυλικό, απλώς περιγράφω την φύση αυτού που έχει επιλέξει να είναι όπως την αντιλαμβάνομαι. Με δεδομένο αυτό, το ερώτημα που άφρευκτα ανακύπτει είναι εάν ένα ηθικό πρόσωπο *θα μπορούσε να επιθυμεί να είναι αυλικός*.

Μια γρήγορη απάντηση στο ερώτημα αυτό θα μπορούσε να είναι: Ναι, αλλά *μόνον* υπό την προϋπόθεση πως το εν λόγω ηθικό πρόσωπο θα μπορούσε να επιθυμεί να είναι ανειλικρινές. Και τούτο διότι, όπως ήδη έχουμε δεχθεί, η έννοια του αυλικού, παρότι δεν εξαντλείται στην ποιότητα της ανειλικρινείας, αλλά εμπεριέχει και άλλες, εντούτοις την προϋποθέτει ως απολύτως καθοριστική της ουσίας της. Με άλλα λόγια, ενώ μπορούμε να συλλάβουμε με την σκέψη μας έναν αυλικό ο οποίος δεν είναι δουλοπρεπής ή γλοιώδης – αλλά ίσως *μόνον* υπερβολικά αβρός ή υπέρμετρα εξυπηρετικός προς τον αφέντη του – δίχως λόγω των «ελλειμμάτων» του αυτών να παύει να αποτελεί έναν κανονικό κατά τα άλλα αυλικό, είναι εντελώς αδύνατον να σκεφθούμε έναν *ειλικρινή αυλικό*, αφού ο άνθρωπος αυτός θα μπορούσε να είναι οτιδήποτε άλλο, αλλά όχι αυλικός. Το ερώτημα, συνεπώς, πλέον τίθεται ως εξής: μπορώ να επιθυμώ να είμαι ανειλικρινής;³

³ Θεωρώ αδιέξοδη και άγονη την συζήτηση περί του *πότε είμαι ανειλικρινής* και *πότε απλώς δεν είμαι ειλικρινής*, δηλαδή περί του *πότε ψεύδομαι* και *πότε δεν λέω*

Η απάντηση του Kant είναι ξεκάθαρη: όχι. Αν μπορούσα, θα υπέθετα πως δεν δεσμεύομαι από το καθήκον μου να είμαι ειλικρινής, κάτι που θα ήταν άτοπο, αφού το καθήκον αυτό είναι *τέλειο* (*vollkommene*) ή *αυστηρό* (*streng*), όπως το αντιλαμβάνεται ο Kant και, κατά συνέπεια, απολύτως και πάντοτε δεσμευτικό. Το καθήκον αυτό, μάλιστα, υποστηρίζει ο Kant, δεσμεύει *συγκεκριμένα* τον αυλικό όχι λιγότερο από όσο κάθε άλλο ηθικό πρόσωπο, παρότι αυτός διάγει βίο ομολογουμένως *ιδιάζοντα* ή, στην γλώσσα του Kant, αποτελεί μέρος μιας *συγκεκριμένης* τάξης της φύσης. Για ποιόν λόγο συμβαίνει αυτό; Μα διότι η δέσμευση του ηθικού προσώπου στο καθήκον της αληθοέπειας αποτελεί επιταγή του λόγου, και ο αυλικός – όσο και εάν αποτελεί *ειδική περίπτωση* ηθικού προσώπου – δεν παύει να δεσμεύεται από τον λόγο που καθορίζει την φύση του κατά τρόπο *αδήριτο* και, όπως όλοι γνωρίζουμε, ο λόγος απεχθάνεται πρωτίστως και κυρίως την αντίφαση. Εάν, λοιπόν, ο αυλικός – ή οποιοδήποτε άλλο ηθικό πρόσωπο στην θέση του – υιοθετούσε ως γνώμονά του *οποιοδήποτε* άλλον πέραν αυτού που επιτάσσει να λέμε πάντοτε την αλήθεια κάθε φορά που ερωτώμεθα για κάτι (και εάν ο γνώμονάς του αυτός διευρυνόταν σε καθολικό νόμο), θα όφειλε να υποθέσει την ύπαρξη μιας φυσικής τάξης στο πλαίσιο της οποίας ταυτόχρονα θα ήταν δυνατόν *και να διατυπώνονται και να μην διατυπώνονται* ερωτήματα, κάτι που είναι προφανέστατα αντιφατικό.

την αλήθεια. Προφανώς το ηθικό πρόσωπο δεν μπορεί να εκφράζει πάντοτε και διαρκώς όλες τις αλήθειες που φιλοξενεί στην διάνοιά του όταν ερωτάται για κάτι, αφού μόνον λίγες εξ αυτών αφορούν κάθε φορά μια συγκεκριμένη τάξη της φύσης, όπως θα το έθετε ο Kant, και ακόμη λιγότερες κρίνουμε πως θα είχε νόημα να εκφραστούν. Όταν, όμως, φιλοξενώ στην διάνοιά μου κάποια αλήθεια (κάτι που *ο ίδιος θεωρώ πως αποτελεί αλήθεια*) για μια δεδομένη τάξη της φύσης, η οποία θεωρώ πως έχει νόημα (εσκεμμένα αποφεύγω τον όρο *πρέπει*) να εκφρασθεί και ερωτώμαι για αυτήν (με όλους τους πιθανούς τρόπους διατύπωσης μιας ερώτησης – σε αυτούς που έχω ήδη αναφέρει ως προσθέσω μια απλή ματιά, κάποια αδιόρατη παύση, κ.ά.τ.), ωστόσο επιλέγω να την αποσιωπήσω, στην σκέψη μου δεν είναι ηθικώς σημαντικό εάν αυτό το μεθοδεύω απλώς σιωπώντας ή προσποιούμενος πως ασπάζομαι κάτι άλλο – *αμφότερα αποτελούν απλώς στρατηγήματα.* Αυτό που έχει ηθική σημασία είναι όλα τα υπόλοιπα: το κίνητρο, η σκοπιμότητα, τα συναισθήματα που με κινούν κ.ο.κ.

Συγκεκριμένα, είναι λογικώς αδύνατον να υφίσταται κάποια φυσική τάξη εντός της οποίας θα ισχύει ως καθολικός νόμος ο γνώμονας που πρεσβεύει πως «κάθε έλλογο ον οφείλει να ψεύδεται», αφού σε μια τέτοια περίπτωση επιχειρώ να συλλάβω μια φυσική τάξη εντός της οποίας δεν θα είχε απλώς κανένα νόημα να διατυπώνεται οποιοδήποτε ερώτημα, συνεπώς θα ήταν *λογικώς αδύνατον* επίσης να υιοθετώ ως γνώμονά μου κάποιον που θα μου επέβαλε να ψεύδομαι: κοντολογίς, ο γνώμονας «οφείλω να ψεύδομαι» ακυρώνεται την στιγμή της υιοθέτησής του, *δια και ένεκα της ίδιας της υιοθέτησής του*. Με άλλα λόγια, αυτός ο γνώμονας συνιστά κραυγαλέα περίπτωση εγγενούς αντίφασης, συνεπώς δεν θα μπορούσε καν να συλληφθεί στο πλαίσιο μιας φυσικής τάξης που θα διεπόταν από έναν τέτοιο νόμο της φύσης.

Θα μπορούσε, βεβαίως, κάποιος – ένας αυλικός που θα επιθυμούσε να αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ταυτόχρονα και ως καντιανό, ενδεχομένως – να υποθέσει πως ο γνώμονας «οφείλω να ψεύδομαι» θα μπορούσε μεν να συλληφθεί, *αλλά όχι* ως καθολικός νόμος της φύσης: θα μπορούσε να ισχύει για εμένα (τον αυλικό) *τώρα και σε αυτήν την συγκυρία*, αλλά *όχι* για κάθε άλλο έλλογο ον σε αντίστοιχη συγκυρία. Κάτι τέτοιο, ωστόσο, θα ισοδυναμούσε με την αντίληψη πως η τετραγωνική ρίζα του 9 ισούται με το 3 *τώρα και σε αυτήν την συγκυρία*, αλλά *όχι* κάθε φορά που χρειάζεται αυτή να εξαχθεί: απλώς δεν θα μπορούσε να θεμελιώνεται σε οτιδήποτε άλλο πέρα από την παρόρμηση της στιγμής – σε καμία περίπτωση, όμως, σε κάποιον δεσμευτικό καθολικό νόμο. Συνοψίζοντας: αποτελεί τέλειο καθήκον του έλλογου ηθικού προσώπου να λέει πάντοτε την αλήθεια διότι, εάν πράττει οτιδήποτε άλλο, απεμπολεί την ιδιότητα του έλλογου ηθικού προσώπου (αυτού που ο Kant αποκαλεί *ηθική ανθρωπότητα*). Και στον βαθμό που ο αυλικός αποτελεί μέρος (και αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως μέλος) της έλλογης ηθικής ανθρωπότητας, το (τέλειο) καθήκον της αληθοέπειας τον δεσμεύει εξίσου με όλα τα υπόλοιπα μέλη του είδους του.

Το γεγονός πως ο αυλικός ανήκει σε μια συγκεκριμένη φυσική τάξη (η οποία εμπεριέχει τον αυλικό δεσμεύοντάς τον κατά συγκεκριμένους τρόπους εντός ενός *μοναδικού και εντελώς ιδιότυπου* πλέγματος σχέσεων) δεν σημαίνει πως αυτός αποδεσμεύεται από τις επιταγές του ηθικού νόμου,

αφού, αν συνέβαινε κάτι τέτοιο, η κατηγορική προσταγή θα έπρεπε να συγκρούεται με τον ηθικό νόμο, του οποίου αυτή αποτελεί τον τύπο. Η σχετική αλληλογραφία του Kant με τον Beck είναι αποκαλυπτική, αφού στο ερώτημα του τελευταίου

Δεν θα μπορούσε κάποιος να φανταστεί τον ηθικό νόμο να προστάζει κάτι που θα μπορούσε να συγκρούεται με τον τύπο του; Με άλλα λόγια, δεν μπορούν να υπάρχουν ενέργειες που θα ήταν ασύμβατες με κάποια φυσική τάξη αλλά ωστόσο θα υπαγορεύονταν από τον φυσικό νόμο; Είναι μια απλώς προβληματική σκέψη, αλλά βασίζεται στην εξής αλήθεια: η αυστηρή αναγκαιότητα της κατηγορικής προσταγής σε καμία περίπτωση δεν εξαρτάται από την δυνατότητα της ύπαρξης μιας φυσικής τάξης. Ωστόσο θα ήταν σφάλμα να ερμηνεύσουμε την συμφωνία των δύο ως συμπτωματική.⁴

ο Kant – αναφερόμενος, μάλιστα, συγκεκριμένα στον αυλικό – απαντά ως εξής:

Όσον αφορά το ερώτημα «Δεν μπορούν να υπάρχουν πράξεις ασύμβατες με την ύπαρξη μιας φυσικής τάξης, οι οποίες ωστόσο υπαγορεύονται από τον ηθικό νόμο;» απαντώ, «Φυσικά!». Εάν εννοείτε μια συγκεκριμένη τάξη της φύσης, για παράδειγμα αυτήν του υπάρχοντος κόσμου. Ένας αυλικός, φέρ'ειπείν, πρέπει να αναγνωρίζει ως καθήκον να είναι πάντοτε ειλικρινής, παρότι δεν θα παρέμενε αυλικός για πολύ εάν ήταν. Αλλά σε αυτόν τον τύπο υπάρχει μόνον η μορφή μιας φυσικής τάξης γενικά, τουτέστιν, η συμβατότητα πράξεων ως γεγονότων σύμφωνων με τους ηθικούς νόμους, και ως σύμφωνων επίσης με τους φυσικούς νόμους, αλλά μόνον όσον αφορά την γενικότητά τους, διότι αυτό

⁴ Immanuel KANT, *Correspondence*, ό.π., Επιστολή του Jacob Sigismund Beck, 31 Μαΐου 1792, 415-416 [Ak 11:340].

σε καμιά περίπτωση δεν αφορά τους ειδικούς νόμους κάθε ξεχωριστής φύσης.⁵

Το απόσπασμα είναι δυσνόητο: δεν θα μπορούσε να μην είναι, αφού η έννοια του τύπου⁶, την οποία προϋποθέτει η κατανόησή του, αναλύεται από τον Kant σε τέσσερις από τις πλέον απροσπέλαστες⁷ και

⁵ Immanuel KANT, ό. π., 421 [Ak 11:348]: Επιστολή στον Jacob Sigismund Beck, 3 Ιουλίου 1792.

⁶ Ο τύπος (*Typus*) είναι η έμμεση, συμβολική (κατ' αντιδιαστολή με μια ενδεχόμενη σχηματική) αναπαράσταση του ηθικού νόμου, και επιτρέπει την προβολή του τελευταίου στον φυσικό κόσμο καθιστώντας δυνατή την αξιολόγηση. Ο ηθικός νόμος είναι υπεραισθητή ιδέα του λόγου – υφίσταται, όπως λέει ο Kant, *in abstracto*, ενώ ο κόσμος είναι αισθητός, και το ηθικό πρόσωπο καλείται να πράξει *in concreto*. Την οντολογική απόσταση των δύο γεφυρώνει ο τύπος, ο καθολικός νόμος της φύσης, ο οποίος αποτελεί τυπικό ανάλογο του ηθικού νόμου με το οποίο είναι εφοδιασμένη η κριτική δύναμη, και ταυτίζεται με τον νόμο της φυσικής αιτιότητας: ως νόμος αποτελεί τυπικό κριτήριο εκτίμησης της καθολικότητας των γνωμόνων μας, και ως νόμος της φύσης είναι εφαρμόσιμος σε κάθε πράξη της αισθητής εμπειρίας. Βλέπε το κεφάλαιο “Περί της τυπολογίας της καθαρής πρακτικής κριτικής δύναμης”, Immanuel KANT, *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*, μετάφραση Κωνσταντίνος Ανδρουλιδάκης, επιμέλεια Απόστολος Σαντορινιός, Αθήνα, Εστία, 2011, [Ak 5: 69]. Βλέπε, επίσης, Adam WESTRA, *The Typic in Kant's 'Critique of Practical Reason': Moral Judgment and Symbolic Representation*, Berlin-Boston, Walter de Gruyter, 2016, καθώς και H. W. CASSIRER, *A Commentary on Kant's Critique of Judgment*, New York, Barnes and Noble, 1938, σ. 76: «Ο Kant αποκαλεί τον καθολικό νόμο της φύσης που αντιπροσωπεύει τον ηθικό νόμο ‘τύπο’ του ηθικού νόμου, και ονομάζει την ευρύτερη διαδικασία ‘τυπική’. Αυτό που εννοεί θα μπορούσε καλύτερα να εκφρασθεί με τον όρο ‘σύμβολο’, τον οποίον στην πράξη χρησιμοποιεί άπαξ... Αυτό που επιχειρεί να δείξει είναι πως το πεπερασμένο ηθικό ον έχει την δυνατότητα να συμβολίσει τον υπεραισθητό νόμο δια της σύλληψης του καθολικού νόμου της φύσης». Επίσης, Paul DIEDRICHSON, *Kant's Criteria of Universalizability*, στο *Kant. Foundations of the Metaphysics of Morals. Text and Critical Essays*, επιμέλεια Robert Paul Wolff, New York – London, MacMillan, 1969, σσ. 163-207, εδώ σ. 168: «αυτό που ο Kant αποκαλεί τύπο του ηθικού νόμου είναι ακριβώς η συγκεκριμενοποίηση του αφηρημένου ηθικού νόμου σε μια συμβολικά συμπαγή/συγκεκριμένη μορφή».

⁷ Βλέπε Heiner BIELEFELDT, *Symbolic Representation in Kant's Practical Philosophy*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003, σσ. 5-7

απαιτητικές⁸ σελίδες της *Κριτικής του Πρακτικού Λόγου*. Αυτό που ο Kant εννοεί, κατά την γνώμη μου, είναι το εξής: ενδέχεται ο ηθικός νόμος να προστάζει το ηθικό πρόσωπο – στην περίπτωση μας τον αυλικό – να πει την αλήθεια. Ωστόσο, η συγκεκριμένη τάξη της φύσης, εντός της οποίας ο αυλικός καλείται τελικώς να πράξει, μπορεί να επιτάσσει το διαμετρικά αντίθετο, εν προκειμένω να πει ψέματα, αφού καλώς ή κακώς αυτός είναι ήδη αυλικός, και, όπως έχουμε δεχθεί, το κατηγορημα της ανειλικρίνειας εμπεριέχεται στην έννοια του αυλικού: η πρόταση «ο αυλικός είναι ανειλικρινής» είναι αναλυτική, δηλαδή ταυτότητα. Σε αυτήν την περίπτωση, πράγματι, φαίνεται ο ηθικός νόμος να συγκρούεται με τον τύπο του, τον καθολικό νόμο της φύσης: ο ηθικός νόμος επιτάσσει να είμαστε πάντοτε ειλικρινείς, αλλά ο τύπος του, ο καθολικός νόμος της φύσης, προστάζει τον αυλικό να συμπεριφέρεται ως καθώς πρέπει αυλικός, τουτέστιν να είναι ανειλικρινής. Ωστόσο, λέει ο Kant, ο ηθικός νόμος *μόνον στην γενικότητά του* συμβολίζεται στον καθολικό νόμο της φύσης που κυβερνά τον κόσμο ενός αυλικού: οι πράξεις του αυλικού οφείλουν να συμφωνούν γενικώς με ηθικούς νόμους, οι οποίοι μπορούν να καθολικευθούν ως νόμοι της φύσης. Εάν, όμως, εγκύψουμε στους «ειδικούς νόμους» της υπό εξέταση «ξεχωριστής φύσης», ενδέχεται να διαπιστώσουμε πως «αυτό δεν τους αφορά», αφού οι ιδιαίτεροι αυτοί νόμοι πρέπει και αυτοί με την σειρά τους να μπορούν να διέλθουν επιτυχώς την δοκιμασία που θα τους πιστοποιήσει ως συμβολικές αναπαραστάσεις του υπεραισθητού ηθικού νόμου που υφίσταται ως ιδέα του λόγου. Με απλούστερα λόγια: ο αυλικός *quia* αυλικός οφείλει να είναι ανειλικρινής, διότι αυτό είναι το καθήκον⁹

⁸ Adam WESTRA, ό. π., σ. 3: “...το κεφάλαιο της Τυπικής είναι ένας μικρόκοσμος του φιλοσοφικού συστήματος του Kant, αφού απαιτεί συγκρίσεις αξιωμάτων, εννοιών και προβλημάτων από την ηθική του φιλοσοφία (τον ηθικό νόμο, τους γνώμονες, την βούληση, τα κριτήρια καθολικότητας), την θεωρητική του φιλοσοφία (την φαντασία, την σχηματική αναπαραστάση, την αντίληψη ως νομοθέτη της φύσης), την φιλοσοφία της θρησκείας (την κριτική του μυστικισμού, τον συμβολικό ανθρωπομορφισμό), και την αισθητική (την συμβολική υποτύπωση, το υψηλό)”.

⁹ Θα μπορούσαμε, επίσης, να ειλάβουμε το καθήκον αυτό ως καθήκον εκπλήρωσης μιας υπόσχεσης του αυλικού προς τον αυλάρχη, ή ανταπόκρισης σε μια διαταγή κ.ο.κ.

ενός αυλικού (αλλιώς είναι συνεργάτης ή κάτι άλλο, πάντως όχι αυλικός), και κάθε ηθικό πρόσωπο δεν μπορεί παρά να εναρμονίζει τις πράξεις του με τα καθήκοντά του. Από την άλλη πλευρά, ο αυλικός ως μέλος της ηθικής ανθρωπότητας, το οποίο δια του καθολικού νόμου της φύσης υπόκειται στα κελεύσματα του ηθικού νόμου, οφείλει επίσης να είναι ειλικρινής, αφού αυτό αποτελεί τέλειο (αυστηρό) καθήκον του. Ωστόσο, παρότι κάθε ηθικό πρόσωπο οφείλει να εναρμονίζει γενικώς τις πράξεις του με τα καθήκοντά του, το συγκεκριμένο καθήκον του αυλικού, αυτό που του επιβάλλει η «συγκεκριμένη τάξη της φύσης» στην οποία ανήκει, δεν περνά την δοκιμασία της αναγωγής του σε καθήκον, αφού είναι αδύνατον να καθολικευθεί σε νόμο της φύσης. Άρα, ενώ γενικώς ο αυλικός – όπως κάθε άλλο ηθικό πρόσωπο – οφείλει να πράττει όπως το καθήκον επιτάσσει, ο αυλικός – όπως και κάθε άλλο ηθικό πρόσωπο – δεν μπορεί να αναγνωρίζει ως καθήκον του να είναι ανειλικρινής. Καταλήγοντας, η ηθική ανθρωπότητα δεν μπορεί να εκλαμβάνει οτιδήποτε ως καθήκον, παρά μόνον γεγονότα της βούλησης των οποίων η ρυθμιστική αρχή θα μπορούσαμε (ως έλλογα όντα των οποίων η κριτική δύναμη είναι εφοδιασμένη με την συμβολική υποτύπωση του ηθικού νόμου) να επιθυμούμε να αναχθεί σε καθολικό νόμο της φύσης.

IV. Αντί συμπεράσματος

Η συζήτηση αυτή, κατά την γνώμη μου, ξεπερνά κατά πολύ την περίπτωση του αυλικού. Ή, καλύτερα, η περίπτωση του αυλικού αποτελεί απλώς έναν τύπο – με την έννοια που ο Kant εννοεί τον όρο, μια συμβολική αναπαράσταση. Στην πραγματικότητα η συζήτηση αφορά το κεντρικότερο ίσως πρακτικό (άρα και το πλέον ουσιαστικό) ερώτημα που η καντιανή ηθική γεννά στην σκέψη όποιου ασχολείται με αυτήν: Πως είναι δυνατόν κάποιος να είναι (και να παραμένει) καντιανός σε ένα μη-καντιανό σύμπαν;

Στην ουσία αυτό είναι, νομίζω, που ο Beck ρωτά τον Kant. Και ο τελευταίος φαίνεται να απαντά: είναι μεν δυνατόν, αλλά διόλου εύκολο. Τουλάχιστον, όχι χωρίς σημαντικές τριβές με την συγκεκριμένη τάξη της

φύσης, εντός της οποίας το ηθικό πρόσωπο καλείται να εφαρμόσει τον ηθικό νόμο. Αν αυτό τυχαίνει να είναι αυλικός, δεν θα παραμείνει για πολύ τέτοιος (ένας καντιανός μάλλον δεν θα είχε, βέβαια, εξ αρχής την επιλογή να γίνει αυλικός). Εάν είναι ο Adolf Eichmann, διατρέχει τον κίνδυνο να καταλήξει ο ίδιος στα στρατόπεδα συγκέντρωσης που διατάχθηκε να σχεδιάσει¹⁰. Η πολύτιμη αυτονομία της έλλογης ηθικής ανθρωπότητας, το θεμέλιο της αξιοπρέπειας και μοναδικό αξίωμα της ηθικότητας κατά τον Kant, δεν μπορεί να είναι χωρίς αντίτιμο. Το αντίτιμο αυτό φαίνεται να μην περιορίζεται απλώς στην διαρκή και ιδιαίτερος επαχθή προσπάθεια του ηθικού προσώπου να συμβολίσει και να εφαρμόσει τον υπεραίσθητό ηθικό νόμο σε έναν *πραγματικό* κόσμο, αλλά να απαιτεί την καταβολή του κυρίως κατά την κρίσιμη εκείνη στιγμή που οφείλουμε να αποφασίσουμε με τίνος (εκ των δυο) τα κελεύσματα θα εναρμονίσουμε τις επιλογές μας: με αυτά του ηθικού νόμου ή με εκείνα του απτού κόσμου. Δηλαδή, στην ουσία, όταν καλούμαστε να επιλέξουμε τελεσίδικα σε ποιόν κόσμο επιθυμούμε να ζούμε.

¹⁰ Για τον γνωστό ισχυρισμό του Eichmann κατά την δίκη του πως εναρμόνισε τις πράξεις του με την κατηγορική προσταγή πέραν του γνωστού και πολυσυζητημένου έργου της Hannah ARENDT, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*, New York, The Viking Press, 1964, βλ., μεταξύ άλλων, Carsten BAGGE LAUSTSEN και Rasmus UGILT, Eichmann's Kant, *The Journal of Speculative Philosophy*, New Series 21.3, 2007, σσ. 166-180.